andis linnas rohkeile perekonnile osaliselt, sagedasti koguni täielikult elatamisvõimalusi ja oli seega ka oma poolt linna kasvatavaks teguriks. — Märksa suuremal määral kui kesk- ja algkoolid etendasid Tartu kasvamisel osa siinsed kõrgemad õppeasutised, eriti ülikool. Viimases immatrikuleeriti üliõpilasi läbistikku semestris: 1860.—1864. a. — 76,1; 1880.—1884. a. — 169,1; 1904.—1909. a. — 510,0. Seejuures pole huvituseta märkida üliõpilaste päritolu kohtade järele: 1860. a. oli 633 üliõpilasest 256 Liivimaalt, 72 Eestimaalt, 119 Kuramaalt, 154 Vene sisekubermangudest; 1880. a. oli üliõpilaste koguarv 1105, kelledest olid pärit 459 Liivimaalt, 124 Eestimaalt, 207 Kuramaalt ja 295 Venemaalt; 1900. a., mil üliõpilaste arv oli tõusnud 1786-ni, jagunesid nad oma kohalise kuuluvuse järele: 289 Liivimaalt, 63 Eestimaalt, 93 Kuramaalt ja 1335 Venemaalt. Nagu needki andmed näitavad, avaldas üliõpilaste arv aastasaja teisel poolel üldiselt üsna hoogsat tõusu, kusjuures alul ülikooli külgetõmbav mõju ulatus peaasjalikult lähemasse ümbrusse (Liivimaa), kuna 90-dail aastail olukord muutus vastupidiseks: Läänemeremaade suhtes langes ülikooli külgetõmbavus, kuna suur enamik üliõpilastest tuli nüüd teistest Vene kubermangudest; ülikool venestus ka oma õpilaskonna koosseisu poolest, — nähtus, mille mõjustas ühendusolude paranemine (raudtee kaudu), ülikooli venestamine, sinna sisseastu võimaldamine Vene vaimulikkude seminaride kasvandikele jne. Linna kasvamise kohta oli aga Vene kubermangudest pärinevate üliõpilaste juurdevoolul rohke mõju, sest et need, olles siin ilma lähemate sugulus- ja tutvussidemeita, vajasid oma isiklikus majapidamises suure hulga inimeste teenistust ja tõid rohket tulu mitut liiki ettevõtjaile — majaomanikele, kaupmeestele, käsitöölistele jne. Tartu kasvamiseks XIX aastasaja teisel poolel mõjus oma jagu kaasa ka kõrgem loomaarsti-kool, kuigi märksa vähemas ulatuses. Sellesse astus üliõpilasi läbistikku: 1860.—1864. a. — 2,3 üliõpil., 1880.—1884. a. — 10,5, 1904.—1908. a. — 52,1 semestris. Ka selle kõrgema õppeasutise kasvandikkude suur enamik oli väljastpoolt.

Hilisemal ajal toetab Tartu kasvamist veel üks kõrgem õppeasutis — eraülikooli kursused, kus kooli aruande järele õppis juba esimesel tegevusaastal 327 inimest, neist Liivimaalt 38, Tallinnamaalt 1, Kuramaalt 3, teised kõik Venemaalt.

Rahvastiku sotsiaalne ja rahvuslik koosseis. Vaadeldes Tartu kasvamist läinud aastasaja viimasel kolmandikul, on märksa ulatuvama tähtsusega küsimuseks, võrreldes eelneva ajajärguga, selleaegse linna rahvastiku rahvusliku ja sotsiaalse koosseisu arenemine. Enne seda ja ka siin käsiteldava ajajärgu alul oli Tartu veel täielikult saksa linn. Saksa element, mis moodustas sotsiaalselt, tulunduslikult ja kultuuriliselt linna ülemkihi, oli aastasaja esimesel poolel nähtavasti ka arvuliselt üle oma hilisemaist võistlejaist — eestlasist. Sest veel 60-date aastate lõpu poole on Tartu viimaseski suhtes ainult pooleldi Eesti linn; 1867. a. rahvalugemise andmete järele jagunesid Tartu elanikud rahvuse järele järgmiselt:

	üldarv	%
eestlasi	9720	46,3
sakslasi	8907	42,4
venelasi	1866	8,9
juute	240	1,1
muudest rahvustest . .	281	1,3

Nii oli eestlaste arvuline ülekaal sakslasist veel võrdlemisi üsna väike. Sakslaste arv kujunes sel rahvalugemisel nii suureks tunduval määral ka saksastunud

Tartu, lk. 144